

Κωστής Κοκκινόφτας
Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου
**Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΑΚΟΝΙΑ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΚΥΠΡΟΥ ΚΑΤΑ ΤΗΝ
ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ (1571-1878)**

Αμέσως μετά την ολοκληρωτική κατάληψη της Κύπρου, το 1571, οι Οθωμανοί παραχώρησαν ορισμένα προνόμια στους Ορθόδοξους κατοίκους και τους επέτρεψαν να ανασυγκροτήσουν την Εκκλησία τους. Έτσι, ύστερα από τέσσερις αιώνες, που ήταν υποδουλωμένοι στους ετερόδοξους Φράγκους και Βενετούς, τόσο εθνικά, όσο και θρησκευτικά, οι κάτοικοι, με τη βοήθεια του Οικουμενικού Πατριαρχείου, αποκατέστησαν την Ιεραρχία της Κυπριακής Εκκλησίας και αναδιοργάνωσαν την εκκλησιαστική ζωή. Ωστόσο, οι γενικότερες συνθήκες διαβίωσης, εξαιτίας της σκληρότητας των νέων κατακτητών και το πνευματικό σκότος που επικρατούσε, δημιουργούσαν πολλά προβλήματα στην ομαλή λειτουργία και στη διακονία της προς την κυπριακή κοινωνία. Αναφερόμενοι, βέβαια, στη δράση της Εκκλησίας, στην πραγματικότητα εννοούμε αυτήν των Κυπρίων Αρχιερέων και του έγγαμου και άγαμου κλήρου, περιορίζοντας στον τομέα αυτό την ευρεία εκκλησιαστική σημασία του όρου¹.

Τα προνόμια

Τα προνόμια, τα οποία παραχώρησε το Οθωμανικό καθεστώς στην Κυπριακή Εκκλησία, εξασφάλισαν την εύρυθμη λειτουργία του διοικητικού μηχανισμού της και επέτρεπαν στον Αρχιεπίσκοπο του νησιού, με το δίκτυο των Μητροπόλεων, των Μονών και των τοπικών ενοριών, να διοικεί το σύνολο των Χριστιανών κατοίκων.

---

1. Για την ιστορία της Κυπριακής Εκκλησίας στα χρόνια της Τουρκοκρατίας και τη δράση των Αρχιεπισκόπων της βλ. Φίλιππου Γεωργίου, *Ειδήσεις Ιστορικά περί της Εκκλησίας της Κύπρου*, Αθήνα 1875, σ. 66-143· Ιωάννου Χάκκεττ, *Ιστορία της Ορθόδοξου Εκκλησίας της Κύπρου κατά μετάφρασιν και συμπλήρωσιν Χαριλάου Ι. Παπαϊωάννου*, τ. Α΄, Αθήνα 1923, σ. 249-334· Λοΐζου Φιλίππου, *Η Εκκλησία Κύπρου επί Τουρκοκρατίας*, Λευκωσία 1975· Ανδρέα Βίττη, *Οι Αρχιεπίσκοποι της Κύπρου επί Οθωμανοκρατίας 1570/1-1878*, Παραλίμνι - Αγία Νάπα 2010· Ανδρέα Μιτσιόδη, «Η Εκκλησία Κύπρου επί Τουρκοκρατίας», στον τόμο: Θεόδωρου Παπαδόπουλλου (επιμ.), *Ιστορία της Κύπρου. Τουρκοκρατία*, τ. ΣΤ΄, Λευκωσία 2011, σ. 519-823.

Ουσιαστικά, με τον τρόπο αυτό, το καθεστώς ενέτασσε τον ανώτερο κλήρο στο σύστημα διοίκησης της αυτοκρατορίας και μάλιστα με συγκεκριμένα καθήκοντα. Αναγνώριζε δε την Εκκλησία ως θεσμό με εξουσίες, με αποτέλεσμα ο Αρχιεπίσκοπος να θεωρείται ο σύνδεσμος της Ορθόδοξης κοινότητας με τις Αρχές. Ενισχυμένη με τα προνόμια αυτά, η Εκκλησία κατέστη ο συνεκτικός δεσμός των υποδούλων και ο βασικός θεσμός διοίκησης και προάσπισής τους².

Το πλαίσιο των δραστηριοτήτων και οι διοικητικές εξουσίες της Εκκλησίας καθορίζονταν από τα βεράτια, με τα οποία η Πύλη επεκύρωνε τις εκλογές των Κυπρίων Ιεραρχών. Αυτά προσδιόριζαν με σαφήνεια την ανεξαρτησία της σε θέματα εκκλησιαστικής διοίκησης και διαχείρισης της περιουσίας της, καθώς και της ρύθμισης ζητημάτων, που αφορούσαν στο οικογενειακό και κληρονομικό δίκαιο των Χριστιανών³. Ακόμη, γύρω στο 1660, για να περιοριστεί η ανεξέλεγκτη δράση των τοπικών διοικητών και η υπερβολική καταπίεση και φορολογική εκμετάλλευση του λαού, η κεντρική εξουσία της Οθωμανικής αυτοκρατορίας αναγνώρισε τον Αρχιεπίσκοπο και τους Μητροπολίτες ως αντιπροσώπους των υποδούλων στον Σουλτάνο, με το δικαίωμα να καταφεύγουν στην Πύλη για ζητήματα, που τους αφορούσαν⁴. Ουσιαστικά, δηλαδή, με την απόφασή της αυτή επέκτεινε τα

---

2. Για τα προνόμια, που παραχωρήθηκαν στην Εκκλησία της Κύπρου, βλ. Α. Μιτσιδίη, «Η Εκκλησία Κύπρου επί Τουρκοκρατίας», ό.π., σ. 521-522, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία.

3. Από τα εκδοθέντα βεράτια σώζεται μικρός αριθμός, για Αρχιερείς του 19ου αιώνα. Βλ. Α. Μιτσιδίη, «Η Εκκλησία Κύπρου επί Τουρκοκρατίας», ό.π., σ. 804-806. Για το περιεχόμενο των βερατίων των Αρχιεπισκόπων Δαμασκηνού (1824), Μακαρίου Α΄ (1854) και Σωφρονίου Γ΄ (1865) βλ. Παύλου Χιδίρογλου, «Σουλτανικά βεράτια», Επετηρίς Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών 7(1975)119-250. Ας σημειωθεί ότι πρόσφατα δημοσιεύτηκε και το βεράτιο επανόδου του Φιλοθέου (1746) στον αρχιεπισκοπικό θρόνο. Βλ. Μιχάλη Μιχαήλ, «Το Βεράτιο επαναφοράς του Φιλοθέου στην Αρχιεπισκοπεία της Κύπρου (1746)», Επετηρίδα Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου 8(2008)193-212.

4. Αρχιμανδρίτη Κυπριανού, Ιστορία Χρονολογική της Νήσου Κύπρου ερανισθείσα εκ διαφόρων ιστορικών και συντεθείσα απλή φράσει, Ενετία 1788, σ. 313-314. Για την εθναρχική ιδιότητα των Κυπρίων Αρχιερέων βλ. Θεόδωρου Παπαδόπουλλου,

προνόμια, που είχαν παραχωρηθεί στην Εκκλησία, κατά τα πρώτα χρόνια της Οθωμανικής κατοχής, και συνέτεινε ώστε να δημιουργηθεί ένας θεσμός προστασίας της τοπικής κοινωνίας από φαινόμενα απληστίας των κατά καιρούς διοικητών.

Το γεγονός αυτό είχε ως αποτέλεσμα πολλοί Αρχιεπίσκοποι της εποχής, όπως οι Ιάκωβος Α΄ (1692), Γερμανός Β΄ (τέλη 17ου - αρχές 18ου αι.), Σίλβεστρος (1730), Φιλόθεος (1740 και 1744, 1753 οι περί αυτόν τρεις Μητροπολίτες), Παΐσιος (1760 αντιπροσωπεύτηκε από τους Κιτίου Μακάριο και Ιερομόναχο Εφραίμ τον Αθηναίο, 1765), Χρυσάνθος (1783), Ιωαννίκιος (1847) και Σωφρόνιος (1870), να καταφεύγουν στην Κωνσταντινούπολη, για να υποβάλουν αιτήματα για τη βελτίωση των συνθηκών ζωής και να καταγγέλλουν αυθαιρεσίες Οθωμανών αξιωματούχων⁵.

Ωστόσο, η δράση αυτή της Εκκλησίας συντελείτο μέσα σε δυσκολίες, που απέρρεαν και από τις γενικότερες αντίξοες οικονομικές συνθήκες, με αποτέλεσμα αυτή να οφείλει πάντοτε μεγάλα ποσά σε δάνεια, με σημαντικό μέρος των δραστηριοτήτων των Αρχιεπισκόπων της, όπως των Ιλαρίωνος Κιγάλα (1674-1678), Παϊσίου (1759-1767), Χρυσάνθου (1767-1810), Κυπριανού (1810-1821) και άλλων, να αναλίσκονται στην προσπάθεια για την εξόφλησή τους⁶. Παρόλα αυτά δεν υστέρησε σε φιλανθρωπικές δραστηριότητες και τα εκκλησιαστικά της ιδρύματα, όπως η Αρχιεπισκοπή, οι Μητροπόλεις και οι Μονές, αποτελούσαν πάντοτε χώρους φιλοξενίας και παροχής βοήθειας σε δυστυχούντες. Ακόμη, διαδραμάτισε πρωταγωνιστικό ρόλο στην περίθαλψη των λεπτών, ύστερα από σχετική απόφαση που λήφθηκε σε Γενική Συνέλευση των Αρχιερέων και των προκρίτων, τον

«Εθναρχικός ρόλος της Ορθόδοξου Ιεραρχίας. Αρχιεπισκόπου Σωφρονίου βιοτή», Κυπριακά Σπουδαί 35(1971)95-141.

5. Βλ. Α. Μιτσίδη, «Η Εκκλησία Κύπρου επί Τουρκοκρατίας», ό.π., σ. 590, 606, 616-618, 627, 629, 631, 641, 648, 656, 759-760, 788.

6. Βλ. Α. Μιτσίδη, «Η Εκκλησία Κύπρου επί Τουρκοκρατίας», ό.π., σ. 586, 643, 662, 703, όπου και η σχετική βιβλιογραφία για τις δύσκολες οικονομικές συνθήκες, που οδηγούσαν την εκκλησιαστική Ιεραρχία στη σύναψη δανείων.

Νοέμβριο του 1830⁷, οπότε μερίμνησε τόσο για τη συνάθροισή τους σε οικήματα, που κτίστηκαν από την τοπική διοίκηση, όσο και για τη διατροφή τους⁸. Επίσης, φρόντισε στις αρχές της δεκαετίας του 1850, για τη λειτουργία ορφανοτροφείου και την προστασία των εγκαταλελειμμένων παιδιών⁹. Ακόμη, σημαντική υπήρξε η μέριμνα ορισμένων Αρχιερέων για την ιατρική περίθαλψη των κατοίκων από διάφορες ασθένειες, οι οποίες, στα παλαιότερα χρόνια, προξενούσαν μεγάλο αριθμό θανάτων. Για παράδειγμα, ο Αρχιεπίσκοπος Κυπριανός με έγγραφό του ανέθεσε, το 1820, στον κτήτορα του χωριού Άγιος Δημήτριος Μαραθάσας, Χατζηθεόδοτο, ύστερα που διδάχθηκε τα σχετικά από ειδικό γιατρό, να εμβολιάζει προληπτικά τα παιδιά για την προστασία τους από την ασθένεια της ευλογιάς¹⁰.

Κυρίως, όμως, η Εκκλησία δραστηριοποιήθηκε στην πνευματική στήριξη των κατοίκων και στην καταπολέμηση των δεισιδαιμονικών αντιλήψεων, που, εξαιτίας της έλλειψης σχολείων και της αμάθειας, είχαν διαδοθεί ευρέως ανάμεσά τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ήταν η πεποίθησή τους ότι, στην περίπτωση που επιχειρούσαν να σκοτώσουν τις ακρίδες, που κατέστρεφαν τη γεωργική τους παραγωγή, αυτές αναγεννώνταν και συνέχιζαν τη δράση τους. Για τον σκοπό αυτό, ο Αρχιεπίσκοπος Κυπριανός εξέδωσε σχετική εγκύκλιο, το 1820 περίπου, και τους ενημέρωνε για την πλάνη τους, καλώντας τους να λάβουν δραστικά μέτρα για την εξάλειψή της¹¹. Το ίδιο ζήτημα αντιμετώπισαν και μεταγενέστεροι Αρχιεπίσκοποι, όπως ο Κύριλλος Α΄ με την έκδοση, το 1852, σχετικού φυλλαδίου με ευχές για την εξόντωση της ακρίδας, καθώς και ο Μακάριος Α΄, ο οποίος συμμετείχε

---

7. Για τη Γενική Συνέλευση του 1830 βλ. Κωστή Κοκκινόφτα, *Η Μονή Κύκκου στο Αρχείο της Αρχιεπισκοπής Κύπρου (1634-1878)*, Λευκωσία 2011, σ. 76-78 (τα σχόλια), 248-255 (τα πρακτικά).

8. Λ. Φιλίππου, *Η Εκκλησία Κύπρου επί Τουρκοκρατίας*, ό.π., σ. 255· Louis Palma di Cesnola, *Cyprus: Its Ancient Cities, Tombs, and Temples*, Nicosia ²1991, σ. 244-245.

9. Λ. Φιλίππου, *Η Εκκλησία Κύπρου επί Τουρκοκρατίας*, ό.π., σ. 256.

10. Κωστή Κοκκινόφτα, *Άγιος Δημήτριος Μαραθάσας*, Λευκωσία 2007, σ. 43, 267.

11. Βλ. Ιεράς Βασιλικής και Σταυροπηγιακής Μονής Μαχαιρά, Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Κυπριανός. *Ο Μάρτυρας της Πίστεως και της Πατρίδος*, Κύπρος 2009, σ. 289-293, όπου παρατίθεται η σχετική εγκύκλιος.

αυτοπροσώπως στην προσπάθεια εξουδετέρωσής της, το 1857, παροτρύνοντας τους αγρότες να μιμηθούν το παράδειγμά του¹².

Για την καταπολέμηση των προλήψεων και την ηθική αναμόρφωση των κατοίκων, όπως και για την προστασία τους από τους κατακτητές, μερίμνησαν και πολλοί άλλοι Αρχιεπίσκοποι, επιδιώκοντας με εγκυκλίους και έγγραφα να τους διαφωτίσουν για ποικίλα ζητήματα, που αφορούσαν την καθημερινότητά τους. Για παράδειγμα, ο Φιλόθεος τους προέτρεψε, το 1749, να εξομολογούνται και να κοινωνούν, αφού πρώτα διορθώσουν τα κακώς έχοντα του βίου τους, όπως «από κλεψιές, πορνείες και υπερηφάνειαν», ενώ το 1754, εξέδωσε συνοδικό αφοριστικό γράμμα κατά των μάγων, με στόχο να περιοριστεί η επίδρασή τους στον λαό. Ο Χρύσανθος, το 1775 και το 1781, πρόβαλε την πνευματική διάσταση του μυστηρίου του γάμου, έτσι ώστε οι συμμετέχοντες να κατανοήσουν καλύτερα το μεγάλο αυτό γεγονός της ζωής τους. Το δε 1786, 1797 και 1798, τους προέτρεψε να ζουν κατά τρόπο απλό και σεμνό, να νηστεύουν, να εξομολογούνται και να κοινωνούν τακτικά. Επίσης, τους υπέδειξε ότι έπρεπε να εκδηλώνουν έμπρακτα την αγάπη τους προς τον πλησίον με ελεημοσύνες, όπως τους δίδασκε το Ευαγγέλιο. Ακόμη, ο Κυπριανός, θέλοντας να τους προστατέψει από τις βιοπραγίες των οθωμανικών στρατευμάτων, που είχαν αφιχθεί στο νησί, μετά την κήρυξη της Ελληνικής επανάστασης στην Πελοπόννησο, τους κάλεσε, τον Μάιο του 1821, να συμπεριφέρονται με σύνεση και να ντύνονται «ραγιάδικα»¹³. Επίσης, ο Μακάριος Α΄ προέτρεψε, το 1861, τους γονείς να διαπαιδαγωγούν τους νέους διά του παραδείγματός τους, ενώ ο Σωφρόνιος Γ΄ υπέδειξε, το 1867, τρόπους καλής συμπεριφοράς, που έπρεπε να ακολουθούνται¹⁴.

Οι ορθόδοξες κοινότητες

---

12. Λ. Φιλίππου, Η Εκκλησία Κύπρου επί Τουρκοκρατίας, ό.π., σ. 257. Επίσης βλ. Ανδρέα Τηλλυρίδη, «Η ιστορία της ακρίδας στην Κύπρο», Κυπριακά Σπουδαί 56(1992)85-127, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

13. Ιεράς Βασιλικής και Σταυροπηγιακής Μονής Μαχαιρά, Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Κυπριανός. Ο Μάρτυρας της πίστεως και της πατρίδος. Αρχαίον Κειμένων, επιμ. π. Παρασκευά Αγάθωνος, Κύπρος 2009, σ. 305-307.

14. Βλ. Α. Μιτσίδη, «Η Εκκλησία Κύπρου επί Τουρκοκρατίας», ό.π., σ. 630-631, 654-655, 662, 668-669, 775, 785-786.

Η παραχώρηση των προνομίων συνέτεινε, ώστε η Εκκλησία της Κύπρου, εκμεταλλευόμενη τα περιθώρια δράσης, που της επέτρεπαν, να διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στον τομέα της στοιχειώδους πολιτικής οργάνωσης του Χριστιανών κατοίκων. Συγκροτήθηκαν τότε κοινότητες, που δημιούργησαν συνθήκες αλληλοστήριξης των μελών τους και κατέστησαν δυνατή την αντιμετώπιση των μεγάλων προβλημάτων, που προκαλούσαν οι αυθαιρεσίες των κατακτητών. Κέντρο αναφοράς των κοινοτήτων, καθόλο αυτό το διάστημα, ήταν οι ναοί, όπου συγκεντρώνονταν τακτικά τα μέλη τους για τον κοινό εκκλησιασμό και με την ευκαιρία της τέλεσης των διαφόρων εκκλησιαστικών ακολουθιών, με αποτέλεσμα να ταυτίζεται κάθε έκφραση της θρησκευτικής ζωής με αυτήν της ευρύτερης κοινωνικής δραστηριότητας. Κατάφερε έτσι η Εκκλησία, με την εσωτερική της δομή και λειτουργία, να διασώσει το γενικότερο πλαίσιο της κοινοτικής οργάνωσης και να συμβάλει στην περαιτέρω ανάπτυξη του, με την ενεργό συμμετοχή και του λαϊκού στοιχείου, δηλαδή των προκρίτων. Οι τελευταίοι εκλέγονταν συνήθως σε παγκοινοτικές συνάξεις στην αυλή των ναών, για να αντιπροσωπεύουν την κοινότητα για ένα ορισμένο χρονικό διάστημα, συνήθως διάρκειας ενός έτους. Οι αρμοδιότητές τους κάλυπταν ένα ευρύ φάσμα δραστηριοτήτων του ιδιωτικού και δημόσιου βίου, όπως τις σχέσεις των Χριστιανών με τους κατακτητές, την κατανομή των φόρων, την αντιμετώπιση δεινών καταστάσεων, όπως επιδημιών και λιμών, την απονομή δικαιοσύνης και την εύρυθμη λειτουργία των σχολείων, όταν αυτά άρχισαν να ιδρύονται, κατά τον 19ο αιώνα.

Οι κοινοτικοί θεσμοί είχαν εκκλησιαστική σφραγίδα και εφαρμόζονταν τόσο σε τοπικό, όσο και ευρύτερα, σε αγαστή συνεργασία του κλήρου με το λαϊκό στοιχείο. Για παράδειγμα, από τα Πρακτικά της Γενικής Συνέλευσης του Νοεμβρίου του 1830, για την οποία έγινε λόγος προηγουμένως, πληροφορούμαστε για τη συνεργασία Αρχιερέων και εκπροσώπων του λαού, όπως εκφράστηκε στη θεσμοθέτηση δημοκρατικών κανόνων λειτουργίας της Ορθόδοξης κοινότητας. Επίσης, στην ίδια συνέλευση λήφθηκαν αποφάσεις για την επανίδρυση της Ελληνικής Σχολής Λευκωσίας, που είχε κλείσει εξαιτίας των γεγονότων του Ιουλίου του 1821, με παραρτήματα στις πόλεις Λεμεσό και Λάρνακα και εφορευτικές επιτροπές τούς Αρχιερείς και ορισμένους προκρίτους¹⁵.

---

15. Βλ. σημείωση υπ' αριθμόν 7.

Ο θεσμός των κοινοτήτων επέτρεψε επίσης την ύπαρξη περιορισμένης τοπικής αυτοδιοίκησης, που, εκτός από τη φυσική επιβίωση, συνέτεινε στη διαφύλαξη της πνευματικής ιδιαιτερότητας των υποδούλων και στην προστασία τους από την υιοθέτηση των προτύπων ζωής των κατακτητών. Αντιμετωπιζόταν δε από τους Χριστιανούς της εποχής, ως θεμελιακός παράγοντας εξασφάλισης της συνέχειας της ύπαρξης τους, αφού, λειτουργώντας αυτόνομα από τον κατακτητή, παρείχε συνθήκες τοπικής σταθερότητας. Με τον τρόπο αυτό και την πνευματική προστασία της Εκκλησίας γινόταν κατορθωτή, μέσα στους κόλπους της κοινότητας, η διατήρηση της ελληνορθόδοξης συνείδησης και ο καθορισμός της εθνικής ταυτότητας και συνοχής των μελών της, όπως εκδηλωνόταν μέσα από τα έθιμα και την κοινή τους ζωή, στις οικογενειακές και θρησκευτικές τους συναθροίσεις¹⁶.

Ξεχωριστό ρόλο, καθόλο αυτό το διάστημα, στην εύρυθμη λειτουργία των κοινοτήτων διαδραμάτιζαν οι Αρχιερείς, οι οποίοι πραγματοποιούσαν σε τακτικά χρονικά διαστήματα μακρές περιόδους στην κυπριακή ύπαιθρο και επιλαμβάνονταν ζητημάτων, τα οποία σχετίζονταν με υποθέσεις γάμων, διαθηκών και άλλων, που αφορούσαν στο οικογενειακό δίκαιο. Μόνο για τα πολύ σοβαρότερα ποινικά παραπτώματα οι Χριστιανοί κατέφευγαν στα οθωμανικά δικαστήρια. Για δε θέματα, που αφορούσαν ενδοκοινοτικές διαφορές και απόδοση δικαιοσύνης, προτιμούσαν να προσφεύγουν είτε στους Αρχιερείς, όταν επισκέπτονταν τις κοινότητές τους, είτε στους δημογέροντες και στους τοπικούς ιερείς, όπως έπρατταν, για παράδειγμα, οι κάτοικοι του Ριζοκαρπάσου, οι οποίοι κατέφευγαν στον Οικονόμο του Αποστόλου Ανδρέα παπα - Ιωάννη¹⁷.

---

16. Για την οργάνωση των κοινοτήτων στην Κύπρο, κατά την Τουρκοκρατία, δεν έχουν γίνει μέχρι σήμερα συστηματικές μελέτες. Από την υπάρχουσα βιβλιογραφία ενδεικτικά βλ. Λουκή Λουκαΐδη, «Η ιστορία της Τοπικής Αυτοδιοίκησης», στον τόμο: Δήμου Λευκωσίας, Κυπριακά 1878-1955, Λευκωσία 1986, σ. 63-76. Για τους κοινοτικούς θεσμούς στον ευρύτερο ελληνικό χώρο βλ. π. Γεώργιου Μεταλληνού, Τουρκοκρατία. Οι Έλληνες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, Αθήνα ²1989, σ. 113-121· Νικόλαου Πανταζόπουλου, Ο Ελληνικός Κοινοτισμός και η Νεοελληνική Κοινοτική Παράδοση, Αθήνα 1993.

17. Για τις περιόδους των Κυπρίων Αρχιερέων βλ. Κωνσταντίνου Μυριανθόπουλου, «Η Εκκλησία Κύπρου επί Τουρκοκρατίας. ΙΔ΄. Αι ποιμαντορικάί περιοδείαι τού τε

Ο κοινωνικός βίος

Ο κοινωνικός βίος των Κυπρίων των χρόνων της Τουρκοκρατίας περιλάμβανε τα έθιμα, που ανήκαν στους κύκλους της ζωής και του χρόνου. Οι Χριστιανοί κάτοικοι άρχιζαν και τελείωναν τη ζωή τους στον χώρο της Εκκλησίας, συνοδευόμενοι σε όλα τα στάδια της από την πίστη τους. Στο βάπτισμα θα γίνονταν μέλη της, όταν θα έφθαναν σε ηλικία γάμου θα νυμφεύονταν στον ναό της κοινότητάς τους, όπου αργότερα, με την ολοκλήρωση του κύκλου της ζωής, θα μεταφέρονταν για να ψαλεί η νεκρώσιμη ακολουθία τους¹⁸. Η συμμετοχή τους στις τελετές αυτές λειτουργούσε καθοριστικά στην εδραίωση της συναδελφικότητας και της ενότητας της τοπικής κοινωνίας, αφού τους παρείχετο η δυνατότητα να συναντηθούν και από κοινού να εκφράσουν τη χαρά και τη λύπη τους, ως ένα σώμα με κοινά χαρακτηριστικά και αντιλήψεις, γεγονός που ενίσχυε τον εθνικό και θρησκευτικό δυναμισμό τους. Μέσω της συμμετοχής τους στον εκκλησιαστικό βίο και στα παραδοσιακά έθιμα, οριοθετείτο το πνευματικό πλαίσιο, στο οποίο εκφραζόταν η εθνική τους συνείδηση και καθοριζόταν η μορφή των κοινωνικών τους σχέσεων.

Επίσης, οι γιορτές της περιόδου των Χριστουγέννων, του Πάσχα, του Δεκαπενταγούστου και άλλες ήταν άρρηκτα συνδεδεμένες με την εναλλαγή των εποχών και λειτουργούσαν λυτρωτικά, με την εθιμοτυπική εκτέλεση των απαιτήσεών τους. Για παράδειγμα, επίκεντρο της γιορτής των Χριστουγέννων ήταν η θεία λειτουργία, η οποία ετελείτο κατά τις πρωινές ώρες, με την παρουσία του συνόλου των μελών της τοπικής κοινωνίας. Ακολουθούσε γιορτινό τραπέζι, στο οποίο παρευρίσκονταν μικροί και μεγάλοι, μέσα σε συνθήκες οικογενειακής θαλπωρής. Άλλες δε γιορτές, όπως το Πάσχα, οπότε ψάλλονταν τα αναστάσιμα

Αρχιεπίσκοπου και των Μητροπολιτών», Εκκλησιαστικόν Βήμα, 15.10.1954. Για τον παπα - Ιωάννη και τη συμβολή του στην τοπική κοινωνία του Ριζοκαρπάσου βλ. Κωστή Κοκκινόφτα, Η Μονή του Αποστόλου Ανδρέα, Λευκωσία 2009, σ. 49-50.

18. Για τα έθιμα του κύκλου της ζωής βλ. Καλλιόπης Πρωτοπαπά, Έθιμα του Παραδοσιακού Γάμου στην Κύπρο, τ. Α΄ - Β΄, Λευκωσία 2005. Της ίδιας, Έθιμα της Γέννησης στην παραδοσιακή κοινωνία της Κύπρου, Λευκωσία 2009 (ειδικότερα για τη βάφτιση βλ. σ. 461-525). Της ίδιας, Τα Έθιμα του Θανάτου στην παραδοσιακή κοινωνία της Κύπρου, Λευκωσία 2012.

τροπάρια «Αναστήτω ο Θεός και διασκορπισθήτωσαν οι εχθροί αυτού» και «Χριστός Ανέστη», που ταυτίζονταν με την ανάσταση του Γένους, συνέτειναν ώστε να διατηρείται η ελπίδα για ελευθερία. Έτσι, με τη συμμετοχή τους σε αυτές, οι υπόδουλοι συνέχιζαν την εθνική τους ζωή, ερήμην των κατακτητών, διατηρώντας την ψυχική αισιοδοξία και την εθνική τους συνοχή και προσδοκώντας στην έλευση καλύτερων ημερών¹⁹.

Ακόμη, η συμμετοχή τους στα δρώμενα, που λάμβαναν χώρα κατά τη διάρκεια της Μεγάλης Εβδομάδας, όπως στα σχετικά με τον «Θρήνον της Θεοτόκου», το «Εγκώμιον του Λαζάρου» και το «Τραγούδιον της Αναστάσεως», επιβεβαίωνε την ενότητά τους, αφού αποτελούσαν κοινό κτήμα και μαθαίνονταν από τον απλό λαό, που, αν και είχε πενιχρές γνώσεις, ή ήταν παντελώς αγράμματος, τα απάγγελλε εκ στήθους, χωρίς ιδιαίτερο πρόβλημα από τη λόγια γλώσσα τους²⁰.

Η επίδραση της Εκκλησίας στην καθημερινότητα των κατοίκων επεκτεινόταν και στον τομέα της χριστιανικής ηθικής, όπως απέρρευε από τα διδάγματα του Ευαγγελίου και τη λαϊκή παράδοση, με αποτέλεσμα να δημιουργείται υπόδειγμα συμπεριφοράς, που τηρείτο απαρέγκλιτα. Πολλά από τα στελέχη της, όπως ο Άγιος Μητροπολίτης Πάφου (1767-1790) Πανάρετος, αναδεικνύονταν σε πρότυπα ήθους και αρετής και παραδείγματα προς μίμηση²¹. Σημαντική ήταν επίσης η

---

19. Για τη σημασία, που είχε στη ζωή των κατοίκων της Κύπρου των παλαιότερων χρόνων η λαϊκή παράδοση και η εκκλησιαστική διδασκαλία, βλ. Μενέλαου Χριστοδούλου, «Η λαϊκή παράδοσι της Κύπρου», Λαογραφική Κύπρος 12(1982)65-88. Επίσης, βλ. Ιωάννη Χατζηφώτη, Η καθημερινή ζωή των Ελλήνων στην Τουρκοκρατία, Αθήνα 2002, όπου πολλές σχετικές αναφορές για την επίδραση της εκκλησιαστικής παράδοσης στη ζωή των κατοίκων του ευρύτερου Ελληνισμού.

20. Βλ. Μάγδας Κιτρομηλίδου, Κυπριακά Δημοτικά Θρησκευτικά Ποιήματα από το ανέκδοτο χειρόγραφο του Εμμανουήλ Χριστοδούλου Χατζηφιλίππου, Χουλιώτη, Λευκωσία 2001, σ. 15-92, όπου γίνεται αναλυτική παρουσίαση του περιεχομένου των ποιημάτων αυτών, καθώς και του δημοφιλούς, που αναφέρεται στη «Δρακοκτονία του Αγίου Γεωργίου».

21. Για τη ζωή και το ήθος του Αγίου Παναρέτου βλ. Ανδρέα Μισίδη, «Ο Μητροπολίτης Πάφου Πανάρετος ο Άγιος (1767-1790)», στον τόμο: Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου, Αντιπελάργησις. Τόμος τιμητικός προς τον

επίδραση, που ασκούσαν οι ταπεινοί κληρικοί των χωριών, οι οποίοι, παρά την αγραματοσύνη τους, με την ευλάβεια και την εντιμότητά τους διασφάλιζαν την πνευματική έμπνευση των κατοίκων²².

Επίσης, η Εκκλησία με τη διδασκαλία της επηρέαζε την τάξη και την οργάνωση της κοινωνίας, και συντελούσε στην επικράτηση της λιτότητας στις υλικές απαιτήσεις της ζωής, με την αναζήτηση του μέτρου και την απόρριψη του εξεζητημένου. Ακόμη συνέβαλλε ώστε η ψυχοσύνθεση των μελών της να είναι διαποτισμένη από την πίστη τους. Για παράδειγμα, η συμμετοχή τους στις ακολουθίες και η ακουστική συσχέτισή τους με τον πλούτο των εκκλησιαστικών γραμμάτων είχε ως αποτέλεσμα μεγάλος αριθμός γνωμικών και φράσεων από την Αγία Γραφή και την εκκλησιαστική υμνολογία να καταστεί αναπόσπαστο κομμάτι του λαϊκού λόγου. Φράσεις, όπως «φωνή βοώντος εν τη ερήμω», «αγρόν ηγόρασεν», «ύπαγε πίσω μου Σατανά» και άλλες, αποτελούσαν σημαντικό τμήμα των καθημερινών τους εκφράσεων, με τη θρησκεία να βιώνεται, τις περισσότερες φορές, μέσα σε συνθήκες άγνοιας και αμάθειας, ως ανάταση της καθημερινότητας και ως πηγή πνευματικής έμπνευσης²³.

Η αμεσότητα της σχέσης των κατοίκων με τον εκκλησιαστικό βίο φαίνεται και στη μαζικότητα της προσέλευσής τους στα αγιάσματα και στην πεποίθησή τους για ουσιαστική βοήθεια από τη θεία πρόνοια. Η Γερμανίδα Μάγδα Ρίχτερ αναφέρει ότι, στα τέλη του 19ου αιώνα, οργανώνονταν από διάφορες περιοχές του νησιού ταξίδια για τη Μονή Κύκκου με τη συμμετοχή πιστών, που επεδίωκαν την αποθεραπεία τους από κάποια ασθένεια. Όπως σημειώνει, αυτά περιλάμβαναν επίσκεψη και στο «περίφημο αγίασμα» της Μονής, «την αγιότερη των πηγών», όπως το αποκαλεί, προφανώς στο «Πυρκίν», στα ανατολικά του μοναστηριακού οικοδομήματος, όπου, σύμφωνα με τις τοπικές δοξασίες, οι προσερχόμενοι

Αρχιεπίσκοπον Κύπρου κ.κ. Χρυσόστομον επί τη εικοσιπενταετηρίδι της αρχιερατικής αυτού Διακονίας, επιμ. Σταύρου Φωτίου, Λευκωσία 1993, σ. 345-350.

22. Βενέδικτου Εγγλεζάκη, «Η Εκκλησία της Κύπρου τον 18ο και 19ο αιώνα», στον τόμο: Δήμου Λευκωσία, Η ζωή στην Κύπρο τον ιη' και ιθ' αιώνα, Λευκωσία 1984, σ. 311-312 [= Είκοσι μελέται διά την Εκκλησίαν Κύπρου (4ος έως 20ός αιώνας), Αθήνα 1996, σ. 338-339].

23. Πολλές από τις φράσεις αυτές κατέγραψε και δημοσίευσε η Ασημίνα Γεωργίου, Σοφίας Απάνθισμα, Λευκωσία 1997.

απαλλάσσονταν από διάφορες παθήσεις, ιδίως δερματικές. Ακόμη, πολλές φορές προσέρχονταν στο αγίασμα αυτό πιστοί, απλώς για να πλυθούν και να πιουν νερό από την πηγή για ευλογία, ή και για να πάρουν μαζί τους και να ραντίσουν τις κατοικίες και τα χωράφια τους, προσδοκώντας εκδίωξη του κακού και καλή καρποφορία²⁴.

Η αβοήθητη κοινωνία της εποχής έβρισκε επίσης καταφύγιο και στήριγμα, σε ζητήματα ιατρικής φύσης, στη λαϊκή θεραπευτική με τις θαυμαστές επινοήσεις της. Και στον τομέα αυτό η Εκκλησία υπήρξε αρωγός, αφού ανέδειξε από τις τάξεις των Ιερομονάχων ένα σημαντικό αριθμό πρακτικών γιατρών, οι οποίοι παρείχαν μοναδικά και ακίνδυνα μέσα για τη θεραπεία ποικίλων ασθενειών. Οι δε Μονές μετατράπηκαν σε θεραπευτικά κέντρα, όπου οι ασθενείς και οι δεινοπαθούντες έβρισκαν παρηγοριά και αποδοχή²⁵. Για παράδειγμα, η Μονή Μαχαιρά δημιούργησε μακρά σχετική παράδοση με πλήθος πρακτικών γιατρών, όπως τον Σκευοφύλακα Μητροφάνη (†1867), συγγραφέα του περίφημου «Ιατροσοφικού»²⁶, και τον ευρύτατα γνωστό για τις θεραπευτικές ικανότητές του παπα - Χαρίτο (†1908), οι οποίοι προσέφεραν αφιλοκερδώς τις υπηρεσίες τους σε όσους κατέφευγαν κοντά τους, σε εποχές που η ιατρική επιστήμη ήταν άγνωστη στα χωριά της Κύπρου²⁷.

---

24. Άννας Μαραγκού (επιμ.), Magda Ohnefalsch - Richter: Ελληνικά Ήθη και Έθιμα στην Κύπρο, Λευκωσία 1994, σ. 162. Για τις σχετικές παραδόσεις για το «Πυρκίν» βλ. Άνθιμου Πανάρετου, Η Δενδρολατρεία από αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερα, Λευκωσία 1969, σ. 21- 22.

25. Για την προσέλευση των κατοίκων στα αγιάσματα, καθώς και στις Μονές και τους ναούς, όπου θησαυρίζονταν θαυματουργικές εικόνες, βλ. Νεοκλή Κυριαζή, «Δημώδης Κυπριακή Ιατρική», Κυπριακά Χρονικά 4(1926)1-184, όπου και γενικότερη αναφορά στις πεποιθήσεις και δοξασίες τους.

26. Το Ιατροσοφικόν, συνταχθέν υπό του Σκευοφύλακος της εν Κύπρω Ιεράς Μονής Μαχαιρά Μητροφάνους (1790-1867), εκδόθηκε από τον Ιερομόναχο Φιλάρετο Μαχαιριώτη (Λευκωσία, 1924). Για τον Μητροφάνη βλ. Πασχάλη Κιτρομηλίδη, Κυπριακή Λογιοσύνη (1571-1878), Λευκωσία 2002, σ. 202-203.

27. Για τους πρακτικούς γιατρούς της Μονής Μαχαιρά βλ. Ιωάννη Τσικνόπουλλου, Η Ιερά Βασιλική και Σταυροπηγιακή Μονή της Υπεραγίας Θεοτόκου του Μαχαιρά, Λευκωσία 1968, σ. 263-264.

Στα χρόνια της Τουρκοκρατίας οι Μονές διαδραμάτισαν και έναν άλλο σημαντικό ρόλο στη θρησκευτική ζωή των υποδούλων, αφού διαφύλαξαν τις θαυματουργικές τους εικόνες, στις οποίες προσέτρεχαν για να προσευχηθούν και να ζητήσουν βοήθεια στην αντιμετώπιση των δυσκολιών της ζωής. Οι περισσότερες, ιδίως κατά τις ημέρες των πανηγύρεών τους, μετατρέπονταν σε πολυσύχναστους χώρους λαϊκών συνάξεων και αφομή πανεθνικής συνάντησης και χαράς. Για παράδειγμα, όπως μαρτυρούν ο Ιταλός αββάς Τζοβάννι Μαρίτι (1760), και ο προαναφερθείς Αρχιμανδρίτης Κυπριανός (1788), στις 8 Σεπτεμβρίου, ημέρα που γιορτάζεται η Γέννηση της Θεοτόκου και πανηγυρίζει η Μονή Κύκκου, χιλιάδες προσκυνητές προσέρχονταν και διανυκτέρευαν στους φιλόξενους χώρους της²⁸. Οι γιορταστικές αυτές λαϊκές συγκεντρώσεις είχαν ευρύτερες κοινωνικές προεκτάσεις με ανυπολόγιστο εθνικό και πολιτιστικό όφελος, που εξισορροπούσε τον οικονομικό μαρασμό και τις δυστυχίες από την κακοδιοίκηση του κατακτητή και συνέτειναν ώστε ο λαϊκός βίος και πολιτισμός να εξακολουθήσει να πορεύεται ως συνέχεια της ιστορίας του τόπου.

Η πνευματική ζωή

Η Εκκλησία, καθόλο αυτό το διάστημα, διατήρησε τη μεγαλοπρέπεια της βυζαντινής τελετουργικότητάς της, όπως εκφράστηκε σε ποικίλες εκδηλώσεις. Ζώντας οι πιστοί ανάμεσα στα βυζαντινά σύμβολα της λατρείας και ακούοντας την ελληνική γλώσσα του Ευαγγελίου και των ύμνων, ανανέωναν την εθνοκοινωνική τους συνοχή και διασφάλιζαν την εθνική τους υπόσταση. Χωρίς αυτήν είναι βέβαιο, ότι θα παρέμεναν απροσανατόλιστοι, μέσα σε ένα πέλαγος ποικίλων επιδράσεων από τη συνύπαρξή τους με τον κατακτητή. Η δε εκκλησιαστική τέχνη, με τις ποικίλες εκφράσεις της, όπως την αρχιτεκτονική των ναών, την ξυλογλυπτική με τη δημιουργία των λαϊκότροπων εικονοστασιών, την αργυροχοΐα και χρυσοχοΐα με τις κατασκευές ιερών κειμηλίων και την αγιογραφία με την εικονογράφηση των Αγίων, αποτελούσαν υπόμνηση της σύνδεσής τους με το ιστορικό παρελθόν και τα σπουδαία επιτεύγματά του.

---

28. Άντρου Παυλίδη, Η Κύπρος ανά τους αιώνες μέσα από τα κείμενα ξένων επισκεπτών της, τ. Β΄, Λευκωσία 1994, σ. 873· Αρχιμ. Κυπριανού, Ιστορία Χρονολογική, ό.π., σ. 356-357.

Ιδιαίτερα σημαντική στον τομέα αυτό υπήρξε η προσφορά των Μονών που λειτουργούσαν στο νησί και οι οποίες, το 1788, ανέρχονταν τουλάχιστον στις εβδομήντα πέντε²⁹. Στις μεγαλύτερες από αυτές υπήρχαν βιβλιοθήκες, όπου σώζονται μέχρι σήμερα χειρόγραφα και έντυπα βιβλία, τα οποία χρησιμοποιούνταν από τους μοναχούς και στήριζαν τις πνευματικές δραστηριότητές τους. Για παράδειγμα, η βιβλιοθήκη της Μονής Κύκκου αποτελείτο από πολλά εκκλησιαστικά βιβλία, που, όπως χαρακτηριστικά σημείωνε ο Ηγούμενος Μελέτιος Γ΄, το 1819, δεν ήταν ένα τυχαίο έργο, αλλά «το αναγκαιότατον και θεάρεστον πάντων των γινομένων εν τη Μονή»³⁰. Αξιόλογες βιβλιοθήκες υπήρχαν επίσης στη Μονή Μαχαιρά και στη Μητρόπολη Κιτίου³¹, με μοναδικά και σπάνια έντυπα, καθώς και στην Αρχιεπισκοπή, όπως βεβαιώνουν τα διασωθέντα παλαιά βιβλία, που σήμερα αποτελούν μέρος της Βιβλιοθήκης του Ιδρύματος Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ΄. Ανάμεσά τους περιλαμβάνονται και αρκετοί νομοκάνονες, γεγονός που υπογραμμίζει τη μεγάλη συμβολή των Μονών στον τομέα της καθοδήγησης της λαϊκής συνείδησης, μέσω του μυστηρίου της εξομολόγησης, αφού ο λαός κατέφευγε για τον λόγο αυτό στους γέροντες μοναχούς τους. Το ίδιο έπρατταν και πολλοί προσκυνητές, όπως ο Ρώσος μοναχός Βασίλειος Μπάρσκυ, ο οποίος φρόντισε «να απαλλαγεί από το βάρος των αμαρτιών του», κατά τις επισκέψεις του στις Μονές του Λαμπαδιστή και του Κύκκου, το 1735³². Γι' αυτό και στους σωζόμενους Κανονισμούς λειτουργίας τους προνοείτο ο ορισμός πνευματικού, από

---

29. Βλ. Αρχιμ. Κυπριανού, *Ιστορία Χρονολογική*, ό.π., σ. 392-393, όπου δημοσιεύεται σχετικός κατάλογος των κυπριακών Μονών.

30. Εφραίμ Αθηναίου, *Περιγραφή της Ιεράς Σεβασμίας και Βασιλικής Μονής της Υπεραγίας Θεοτόκου του Κύκκου*, Ενετία 41819, σ. 86. Για τη βιβλιοθήκη της Μονής Κύκκου βλ. Χαράλαμπου Στρόππου, «Η βιβλιοθήκη του Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου», στον τόμο: *Ιεράς Βασιλικής και Σταυροπηγιακής Μονής Κύκκου*, *Ιερά Μονή Κύκκου*. Εικόν ανεσπέρου Φωτός, Αθήνα 2010, σ. 197-203.

31. Για τις βιβλιοθήκες της Μονής Μαχαιρά και της Μητρόπολης Κιτίου βλ. Ιω. Τσικνόπουλλου, *Μονή Μαχαιρά*, ό.π., σ. 220-226· Σωφρόνιου Μιχαηλίδη, *Ιστορία της κατά Κίτιον Εκκλησίας*, Λάρνακα 1992, σ. 134, 147-148, αντιστοίχως.

32. Ά. Παυλίδη, *Η Κύπρος ανά τους αιώνες*, τ. Β΄, ό.π., σ. 695, 697.

τους διακριτικότερους και πλέον σεβαστούς γέροντες Ιερομονάχους, για να ασκεί το διακόνημα του εξομολόγου³³.

Σύμφωνα με όσα αναφέρει ο Άγγλος περιηγητής Ρίτσαρντ Πόκοκ, το 1738, ένας μεγάλος αριθμός από τις κυπριακές Μονές της εποχής ήταν στην πραγματικότητα εκπαιδευτικά κέντρα, όπου οι νέοι μάθαιναν να διαβάζουν και να ψάλλουν³⁴. Από τα σχολεία, που λειτούργησαν σε αυτές, κυρίως για τη μόρφωση των δοκίμων, διαδόθηκαν τα ελληνικά γράμματα στις πόλεις και τα χωριά. Για παράδειγμα στη Μονή Κύκκου λειτούργησε σχολείο τουλάχιστον από τον 18ο αιώνα με κύρια μαθήματα διδασκαλίας τα ελληνικά γράμματα και τη βυζαντινή μουσική, από το οποίο αποφοίτησαν αρκετοί Ιερομόναχοι, οι οποίοι δίδαξαν σε χωριά του νησιού, όπως οι Σάββας στο Πολέμι (1833-1863), Παΐσιος στο Κίτι (1838-1843), Δοσίθεος στην Αμμόχωστο και τη Γύψου (1850-1860), Ιεζεκιήλ στα Κελοκέδαρα (1866), Δαμασκηνός στον Άγιο Δομέτιο (1861-1877) και Αγαθάγγελος στο Άρσος Λεμεσού (1878)³⁵.

Το ίδιο συνέβη και στη Μονή Μαχαιρά, όπου η παλαιότερη σχετική μαρτυρία για τη λειτουργία σχολείου ανάγεται γύρω στο έτος 1768³⁶. Όπως μαρτυρείται, ανάμεσα στους μαθητές της περιλαμβάνονταν και αρκετοί νεαροί, οι οποίοι προετοιμάζονταν, για να υπηρετήσουν, σε μεταγενέστερο χρόνο, στις γενέτειρές τους, ως ιερείς, διδάσκαλοι ή ιεροψάλτες, όπως ο παπα - Γιάννης στη Βάβλα (1836-1840) και ο πρώην δόκιμος Γιαννής στην Αυγόρου (1860-1865)³⁷. Ακόμη, μοναχοί της Μονής ίδρυσαν σχολεία στα Μετόχιά της, όπως σε αυτό του Πραστιού Μεσαορίας, στο οποίο ο μετέπειτα Αρχιεπίσκοπος Κύριλλος Γ΄ (1916-1933) διδάχθηκε, στα τέλη της δεκαετίας του 1860 - αρχές της δεκαετίας του 1870, τα

---

33. «Πνευματικός διορίζεται υπό του Διοικητικού Συμβουλίου εις εκ των γερωντοτέρων αδελφών, επί ευσεβεία και χρηστοηθεία διακρινόμενος». Βλ. Ιεράς Βασιλικής και Σταυροπηγιακής Μονής Κύκκου, Κανονισμοί, Λευκωσία 1911, σ. 16.

34. Ά. Παυλίδη, Η Κύπρος ανά τους αιώνες, τ. Β΄, ό.π., σ. 757.

35. Κ. Κοκκινόφτα, Η Μονή Κύκκου στο Αρχείο της Αρχιεπισκοπής, ό.π., σ. 63-64.

36. Ματθαίου Παρανίκα, Σχεδιάσμα περί της εν τω Ελληνικώ Έθνει καταστάσεως των Γραμμάτων από αλώσεως Κωνσταντινουπόλεως (1453 μ.Χ.) μέχρι των αρχών της ενεστώσης (ΙΘ΄) εκατονταετηρίδος, Κωνσταντινούπολη 1867, σ. 164.

37. Λοΐζου Φιλίππου, Τα Ελληνικά Γράμματα εν Κύπρω κατά την περίοδον της Τουρκοκρατίας (1571-1878), τ. Α΄, Λευκωσία 1930, σ. 299, 312.

πρώτα του γράμματα, δηλαδή ανάγνωση από την οκτώηχο, την παιδαγωγία, τον απόστολο και το ψαλτήρι³⁸. Επίσης, σχολεία λειτούργησαν και σε άλλες Μονές, όπως στην Τροοδίτισσα, στον Άγιο Νεόφυτο και στη Χρυσorroγιάτισσα, με μαθητές τους δοκίμους και παιδιά από τις παρακείμενες κοινότητες³⁹.

Καθόλη αυτή την περίοδο οι καλλιγράφοι μοναχοί κατάρτιζαν κώδικες με ακολουθίες αγίων, και έγραφαν χρονογραφικά σημειώματα, που φανερώνουν την εξακολούθηση της συνέχειας της ελληνορθόδοξης παράδοσης. Για παράδειγμα, στη Μονή Μαχαιρά και σε χωριά της γύρω περιοχής σώζονται πολλές χειρόγραφες ακολουθίες, οι οποίες χρησιμοποιούνταν για τις λειτουργικές ανάγκες των πιστώ^v, ενώ μοναχοί εργάστηκαν και ως βιβλιοδέτες, διασώζοντας χειρόγραφα και έντυπες εκδόσεις από την καταστροφή⁴⁰. Επίσης, στις Μονές της εποχής, όπως σε αυτήν του Κύκκου, εγγράμματοι μοναχοί καλλιέργησαν τη βυζαντινή μουσική και συνέβαλαν στη διάδοση της ψαλτικής τέχνης στο νησί και στη διατήρηση της συνέχειας της παράδοσής της⁴¹.

Ακόμη, στις μεγάλες Μονές επιδιώχθηκε η διάσωση της πατερικής διδασκαλίας, για τον τρόπο οργάνωσης του βίου και της συμπεριφοράς των ασκουμένων σε αυτές μοναχών. Εκδόθηκαν, για τον σκοπό αυτό, από τον Σχολάρχη της Ελληνικής Σχολής Λευκωσίας και μετέπειτα Πατριάρχη Ιεροσολύμων Εφραίμ τον Αθηναίο, επί Αρχιεπισκόπου Φιλοθέου, η «Περιγραφή» της Μονής Κύκκου (1751) και η «Τυπική Διάταξη» της Μονής Μαχαιρά (1756). Ακολούθως τυπώθηκε με τη φροντίδα του λόγιου Αρχιμανδρίτη Κυπριανού, επί Αρχιεπισκόπου Χρυσάνθου, η «Τυπική Διαθήκη» του Αγίου Νεοφύτου (1779)⁴².

---

38. Ιερώνυμου Περισιάνη, Ιστορία των Ελληνικών Γραμμάτων. Από της Τουρκικής κατακτήσεως μέχρι της Αγγλικής κατοχής (1571-1878), Λευκωσία 1930, σ. 348.

39. Βλ. Ι. Περισιάνη, Ιστορία των Ελληνικών Γραμμάτων, ό.π., σ. 284, 320, 320-321.

40. Ιω. Τσικνόπουλλου, Μονή Μαχαιρά, ό.π., σ. 260-262.

41. Κωστή Κοκκινόφτα, «Η βυζαντινή μουσική στη Μονή Κύκκου», στον τόμο: Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου - Σχολής Βυζαντινής Μουσικής Ιεράς Μονής Κύκκου, Η βυζαντινή μουσική και οι αναστάσιμοι ύμνοι, Λευκωσία 2006, σ. 23-47.

42. Για την έκδοση των τριών αυτών έργων βλ. Πασχάλη Κιτρομηλίδη, «Η παράδοση των ελληνικών γραμμάτων και η κυπριακή λογιόσύνη της Οθωμανικής

Την περίοδο αυτή, λόγιοι μοναχοί και κληρικοί αντέγραφαν, ή τύπωναν στη Βενετία και αλλού, ακολουθίες και παρακλητικούς κανόνες Κυπρίων Αγίων, που συνέβαλαν στη σύνδεση των κατοίκων με την πνευματική τους παράδοση. Ανάμεσά τους περιλαμβάνονται οι μοναχός Ακάκιος (έγραψε συναξάρια και ακολουθίες Αγίων της Καρπασίας, 1733), Ιερομόναχοι Γεράσιμος Μυριανθέας και Εφραίμ ο Αθηναίος, Αρχιδιάκονος Ιωαννίκιος, Αρχιμανδρίτης Κυπριανός και Πρωτοψάλτης Χρυσάνθος. Ας σημειωθεί ότι ο Κυπριανός υπήρξε επίσης συγγραφέας του μνημειώδους έργου «Ιστορία Χρονολογική της Νήσου Κύπρου» (1788), και εκδότης των τόμων «Είσοδος Φυσικής Ακροάσεως κατ' Αριστοτέλην» (1779), «Περί Γενέσεως και Φθοράς κατ' Αριστοτέλην» (1780) και «Τύποι επιστολών» (1786) του Θεόφιλου Κορυδαλλέως⁴³.

Στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, η Εκκλησία έτρεφε πνευματικά τους Χριστιανούς κατοίκους της Κύπρου με τα έργα των προαναφερθέντων συγγραφέων και εκδοτών, που κυκλοφορούσαν, μέσω του δικτύου της, στους ναούς των χωριών και των πόλεων. Στην Κύπρο έφταναν επίσης βιβλία, που γνώριζαν ευρεία διάδοση σε άλλες περιοχές του Ελληνισμού, όπως το «Κυριακοδρόμιο» του Νικηφόρου Θεοτόκη (†1800) και τα έργα του Αγίου Νικοδήμου του Αγιορείτη (†1809), που περιλαμβάνουν την πατερική διδασκαλία και την ερμηνεία των ευαγγελικών διδαγμάτων, σε γλώσσα προσιτή για τους ολιγογράμματος αναγνώστες τους⁴⁴. Μπορεί τα περισσότερα από αυτά, λόγω της αμάθειας και της έλλειψης σχολείων, να μην ήταν πλήρως κατανοητά από τον λαό, αξιοποιούνταν, όμως, από τους διδασκάλους των σχολείων και το περιεχόμενό τους έφτανε έτσι, με έμμεσο τρόπο, στον προορισμό του. Οι περισσότεροι από τους τελευταίους ήταν ιερείς, οι οποίοι, παρά τις περιορισμένες γνώσεις τους,

---

περιόδου», στον τόμο: Θ. Παπαδόπουλλου, Ιστορία της Κύπρου, τ. ΣΤ', ό.π., σ. 496, 510.

43. Για το έργο των Ακακίου, Γερασίμου, Εφραίμ, Ιωαννικίου, Κυπριανού και Χρυσάνθου βλ. Π. Κιτρομηλίδη, Κυπριακή Λογιοσύνη, ό.π., σ. 95-96, 114-115, 135-139, 158-159, 174-177, 272, αντιστοίχως.

44. Για παράδειγμα, για την ύπαρξη Κυριακοδρομιών και έργων του Αγίου Νικοδήμου του Αγιορείτη στη βιβλιοθήκη της Μονής Κύκκου αναφέρεται ο Ηγούμενος Νεόφυτος, το 1852. Βλ. Κ. Κοκκινόφτα, Η Μονή Κύκκου στο Αρχείο της Αρχιεπισκοπής, ό.π., σ. 282-283.

προσέφεραν σημαντικές υπηρεσίες, όπως για παράδειγμα ο Οικονόμος Χρύσανθος (†1891) από το Δάλι, ο οποίος είχε μεν ελλιπή μόρφωση, ήταν, όμως, αρκούντως πεπαιδευμένος για την εποχή και δίδαξε τα ελληνικά γράμματα στην κοινότητά του, συμβάλλοντας στην πνευματική της πρόοδο⁴⁵.

Η συμβολή στα ελληνικά γράμματα

Μία από τις μεγαλύτερες υπηρεσίες, που προσέφερε η Κυπριακή Εκκλησία προς το κοινωνικό σύνολο, στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, ήταν στον τομέα της εκπαίδευσης. Οι πρώτες μαρτυρίες, που έχουμε για την ίδρυση σχολείων στο νησί, αμέσως μετά την κατάληψή του από τους Οθωμανούς, ανάγονται στα τέλη του 16ου αιώνα, οπότε ο Ιερομόναχος Λεόντιος Ευστράτιος ίδρυσε σχολείο πιθανόν στη Μονή του Αγίου Ιωάννη του Πίπη, όπου αργότερα υπηρέτησε ως Ηγούμενος. Ακολούθως, ένα δεύτερο σχολείο, σε διαδοχή του προηγούμενου, φαίνεται ότι λειτούργησε από τον επίσης Ιερομόναχο Ματθαίο Γαλατιανό, στις αρχές του 17ου αιώνα. Στη συνέχεια ιδρύθηκαν και άλλα σχολεία, κυρίως στις πόλεις, όπως στη Λάρνακα από τον Μητροπολίτη Κιτίου Ιωαννίκιο Γ΄ (1733), με δάσκαλο τον διάκονο Φιλόθεο, και στη Λευκωσία από τους Αρχιεπισκόπους Φιλόθεο (1742), με δάσκαλο τον Εφραίμ τον Αθηναίο, Χρύσανθο (1774 και 1808), Κυπριανό (1812), Μακάριο Α΄, που ίδρυσε Παρθεναγωγείο (1859) και άλλους⁴⁶.

Σταδιακά, η ίδρυση των σχολείων αυτών πολλαπλασιάστηκε, ιδίως μετά την έκδοση των μεταρρυθμιστικών διαταγμάτων Χάττι Σερίφ (1839) και Χάττι Χουμαγιούν (1856), οπότε η Εκκλησία εκμεταλλεύτηκε τις νέες συνθήκες που δημιουργήθηκαν, ώστε να διαδώσει ευρύτερα το αγαθό της μόρφωσης. Τα σχολεία στεγάζονταν συνήθως σε κτήρια, που ανήκαν στους τοπικούς ναούς, ή βρισκόνταν δίπλα από αυτούς, όπως στα χωριά Καϊμακλί, Κυθρέα, Λυθροδόντας, Λύμπια, Στρόβολος, Λεύκαρα, Ορόκληνη, Χοιροκοιτία, Βουνί, Κολόσσι, Τριμήκληνη,

---

45. Κωστή Κοκκινόφτα, «Κύπριοι κληρικοί κτήτορες σχολείων στη γενέτειρά τους (β΄ μισό 19ου - αρχές 20ού αι.)», Επιστημονική Επετηρίς Κυπριακής Εταιρείας Ιστορικών Σπουδών 8(2008)81-83.

46. Βλ. Θεοχάρη Σταυρίδη, «Η Ελληνική Εκπαίδευση στην Κύπρο κατά την Οθωμανική περίοδο», στον τόμο: Θ. Παπαδόπουλλου, Ιστορία της Κύπρου, τ. ΣΤ΄, ό.π., σ. 379-468, όπου και ευρύτερη αναφορά στη συμβολή της Εκκλησίας στην Παιδεία.

Κάθηκας, Κώμα του Γιαλού και Λύση, καθώς και στις πόλεις, όπου λειτούργησαν σχολεία στους ναούς του Αγίου Λαζάρου στη Λάρνακα, της Αγίας Νάπας στη Λεμεσό, του Αγίου Κενδέα στην Πάφο και της Χρυσοπολίτισσας και του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στην Κερύνεια, που κάλυπταν και τις δαπάνες τους⁴⁷. Επίσης, την ίδια περίοδο κελλιά Μονών, όπως της Ποδύθου, της Μελανδρύνας, του Αρχαγγέλου Μιχαήλ, του Αγίου Μάμα, του Τιμίου Σταυρού, των Αγίων Αναργύρων, της Καντάρας, του Αγίου Αναστασίου, της Αχειροποιήτου, του Αγίου Παντελεήμονα και άλλων, μετατράπηκαν σε χώρους διδασκαλίας για τις εκπαιδευτικές ανάγκες των παρακείμενων κοινοτήτων Γαλάτας, Καλογραίας, Μοναγρίου, Μόρφου, Ομόδους, Φοινίου, Αγίου Ηλία, Περιστερωνοπηγής, Καραβά και Μύρτου, αντιστοίχως⁴⁸.

Για τη διδασκαλία των μαθημάτων χρησιμοποιούνταν εκκλησιαστικά βιβλία, όπως η οκτώηχος, το τριώδιο και άλλα⁴⁹, με αποτέλεσμα τα παιδιά να έρχονται σε άμεση επαφή με την ελληνική γλώσσα στις διάφορες μορφές της, είτε παλαιότερες, είτε σε κοινότερη μορφή, όπως ήταν αυτή των Συναξαρίων. Όπως ήταν επόμενο, η προσφερόμενη εκπαίδευση είχε και εθνικό περιεχόμενο, αφού, μέσω της διδασκαλίας των ελληνικών γραμμάτων, συνέβαλλε στη διαφύλαξη και ενδυνάμωση της ελληνορθόδοξης συνείδησής τους και συνετέλεσε στην εθνική τους αυτογνωσία.

Η οικονομική στήριξη, που παρείχε η Εκκλησία για τη λειτουργία των σχολείων αυτών, υπήρξε τεράστια, γεγονός που αντικατοπτρίζει και τη μεγάλη συμβολή της στο ευρύτερο κοινωνικό σύνολο. Για παράδειγμα, από τη μελέτη των Πρακτικών των Συνελεύσεων των ετών 1830 και 1839-1842 διαπιστώνουμε ότι οι δαπάνες λειτουργίας τους καλύπτονταν από ένα κεντρικό ταμείο, όπου κατέθεταν τις συνδρομές τους η Αρχιεπισκοπή, οι Μητροπόλεις, ορισμένες Μονές, οι μεγάλοι

---

47. Βλ. Ι. Περισιάνη, Ιστορία των Ελληνικών Γραμμάτων, ό.π., σ. 164, 168, 170, 173, 189, 230, 235, 237, 268, 271, 283, 314, 341, 345, 200, 242-243, 286, 353.

48. Βλ. Λ. Φιλίππου, Τα Ελληνικά Γράμματα, ό.π., σ. 116, 117, 117, 229, 269, 273, 308, 318, 337, 342.

49. Για τη χρήση εκκλησιαστικών βιβλίων βλ. ενδεικτικά τη σχετική μαρτυρία του Αρχιεπισκόπου Κυρίλλου Γ', όπως παρατέθηκε από τον Ι. Περισιάνη, Ιστορία των Ελληνικών Γραμμάτων, ό.π., σ. 348.

ναοί της Λευκωσίας και οι κάτοικοι⁵⁰. Από δε την έκθεση του 1860, που ο Αρχιεπίσκοπος Μακάριος Α΄ υπέβαλε προς τον Τούρκο Κυβερνήτη Ισχαάκ πασά, στα πλαίσια σχετικού ερωτήματος της Πύλης για τον αριθμό των σχολείων, που λειτουργούσαν στο νησί, πληροφορούμαστε ότι οι δαπάνες για τα περισσότερα από τα είκοσι δύο σχολεία, που υπήρχαν τότε, καλύπτονταν και πάλιν από την Εκκλησία⁵¹. Με τη δράση της αυτή κατάφερε σταδιακά, ώστε το ιδανικό της μόρφωσης να καταστεί κοινό κτήμα για πολλούς από τους κατοίκους, γεγονός που είχε ευεργετικές και μακροχρόνιες επιδράσεις στη ζωή τους.

Η διακονία της Εκκλησίας της Κύπρου προς την τοπική κοινωνία, στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, συντέινε, όπως καταδεικνύουν οι πηγές της εποχής, ώστε οι πνευματικές αντιστάσεις του Ελληνισμού του νησιού να παραμείνουν ακμαίες και να αποτελέσουν τη βάση για τη μεταγενέστερη ανάκαμψή του. Η προσφορά της, κυρίως στον καθημερινό βίο, κάλυπτε κάθε έκφανση δραστηριότητας των Χριστιανών κατοίκων και τους στήριζε στις δοκιμασίες που αντιμετώπιζαν, γεγονός το οποίο υπήρξε καθοριστικό για τη διαφύλαξη της ενότητάς τους και τη διάσωση της συνέχειας της ελληνορθόδοξης τους φυσιογνωμίας, μέχρι τις μέρες μας.

Δημοσιεύτηκε στο περιοδικό της Μητρόπολης Κωνσταντίας και Αμμοχώστου «Πνευματική Διακονία», τχ 17 (2013), σ. 57-68

---

50. Για τις Συνελεύσεις αυτές βλ. Κ. Κοκκινόφτα, Η Μονή Κύκκου στο Αρχείο της Αρχιεπισκοπής, ό.π., σ. 74-85 (τα σχόλια), 248-276 (τα πρακτικά).

51. Ι. Περιστιάνη, Ιστορία των Ελληνικών Γραμμάτων, ό.π., σ. 97-98· Λ. Φιλίππου, Τα Ελληνικά Γράμματα, ό.π., σ. 175-176.